

Az ómagyar (Árpád-kori) -ta/-te denominalis nomenképző eredetéről

Az Árpád-kori személynevek gyűjtése közben felfigyeltem a nagyszámú -ta/-te végződésű tulajdonnévre. Átnézve a szakirodalmat, az e témakörben rendre idézett és alapvetőnek ítélt dolgozatokban nem találtam meggyőző érveket és személynévi példá

kat a korai és igen gyakori nomenképző magyar eredetének igazolására, vagyis nem látom kellően bizonyítottnak a *-ta/-te* denominalis nomenképző ősi magyar eredetét. Ezért az eddig összegyűjtött *-ta/-te* végződésű tulajdonnevek bemutatásával időszerűnek vélem e képző eredetének felülvizsgálatát.

1. Egy denominalis nomenképző vizsgálatában, közelebbről funkciójának, leginkább azonban eredetének tisztázásában döntő tényező az alapszó (a név) biztos etimológiájának megállapítása. Egy helytelenül magyarázott vagy bizonytalan eredetű névben (közszóban) valamilyen képző „felismerése” tévedések sorozatát eredményezheti. Íme: a *liba* ’fiatal lúd’ hangutánzó eredetű közszavunkra a TESz. Árpád-kori adatot nem idézett, a közszó biztos első előfordulása eddig 1565-ből adatható. Ezzel szemben az EWUng. a *liba* közszóhoz kérdőjellel idézi az 1193-évi *Liba* helynevet, vagyis felveti a közszó korai, helynévi megjelenésének lehetőségét. A Magyar nyelv történeti nyelvtanában (TNyt.) az Árpád-kori helynév már kérdőjel nélkül, biztos példaként szerepel az öröklött, elemi, kicsinyítő *-a/-e* névszóképző feltűnésére, sőt szerzőnk (SZEKFI MÁRIA) megjegyzi, hogy e „képzővel alakult származékszavaknak ... nagyobb hányada egyazon szemantikai csoport tagjai: állatnevek: DömAd.: *Cibe* szn.; 1193: *Liba* hn. (ÖmOlv. 53)...” (i. m. 1: 200, 242). Az *-a/-e* „öröklött, elemi” névszóképzővel kapcsolatos fejtegetés hitelét teljesen elvesztheti az idézett *Liba* hn. valós etimológiájának megvilágítása. A helynév ugyanis az a (1138-ban) *Luba*, a mai *Jaba* puszta Somogy megyében, amely régi szláv személynévből (< *Ljuba* <: *Ljubomir*, *Ljubivoj* stb., vö. mai *Juba* családnév) származik, s ezt már SZABÓ DÉNES megállapította (MNYTK. 85. sz. 40., vö. FNESz. *Jabapuszta*). Továbbá az is kétséges, hogy a DömAd. *Cibe* személynéve az először 1757-ből adatható, hangutánzó eredetű *csibe* ’csirke’ (TESz., EWUng.) előzménye lenne. Sokkal valószínűbb, hogy az 1201: *Cib* comes curialis (PRT. 1: 615), 1202—3: *Cib(u)* szolga (ÁKSz.), 1206: *Cybrun* poroszló (HO. 7: 4) nevével együtt a *Cibrian* (*Ciprian*) (VR. 187) vagy *Ciboud*, *Cibout* (VR. 173, 185, 192) személynévek rövidült, *-e* képzős becéző változata.

Egy bizonytalan eredetű közszavunk magyarázata már elvezet a denominalis *-ta/-te* nomenképzőnk eredetének kérdéséhez.

A *csemete* ’növényi hajtás, fiatal fa’ közszavunkat a TESz. vitatott eredetűnek minősítette, mert vagy a R. *csuma-csima* ’rügy, hajtás’ szóból alakult *-ta/-te* kicsinyítő képzővel, vagy az olasz *cimatta*, *cimeta* ’ág vége’ szóból származik, mely az olasz *cima* ’hegy, csúcs, ág vége’ szónak olasz [!] kicsinyítő képzős alakja. Az EWUng. szerint valószínűbb a *csemete* szó olasz eredete. A TESz. és az EWUng. egyaránt kérdőjellel idézi az 1211-ből származó *Cemete*, *Chemata*, *Chymothey* személynéveket, mint a *csemete* közszó lehetséges, de nem biztos első személynévi előfordulásait. Ezzel szemben a TNyt. a denominalis névszók között az „ősmagyar kor folyamán” keletkezett *-ta/-te* kicsinyítő képzőbokr megjelenésére kérdőjel nélkül, biztos példának idézi az 1211: *Chemata* személynévet, és kiemeli, hogy bár a *-ta/-te* képzőbokr csak tulajdonnévi használatú származékszavakban fordul elő, mégis a *csemeté*-t közszóként őrizte meg nyelvünk (1: 222, 224, 244). Véleményem szerint ha az EWUng. szerint *csemete* közszavunk olasz eredetű és olasz képzésű, akkor nincs helye az ómagyar kori *-ta/-te* névszóképzős példák között. Továbbá a TESz.-ben és az EWUng.-ban kérdőjellel vagy anélkül idézett *Cemete*, *Chemata* személynéveknek semmi közük az olasz eredetű *csemete* közszavunkhoz, hanem egy *Cem-*, *Chem-* (feltehetően szláv eredetű, vö. ólengyel *Ciema* ~ *Czema* szn. [TASZYCKI 1: 368], ócseh *Čemuslava* ~ *Čimislava* női szn. [GEBAUER 1: 166] rövidült személynévi alak szláv *-eta*, *-ata* képzős származékai.

1211-ben a Tihanyi apátság birtokösszeírásában Besenyő faluban lovászok voltak Celey fiai: *Chema*, *Chemata*, *Chemorog*, szekeres volt *Chemud*, szántó volt *Chemen* (PRT. 10: 510). A *Csemény* nemzetségre 1212-től van adatunk (GYÖRFFY 1: 707). Az Árpád-kori kis személynévtár (továbbiakban ÁKSz.) a *Cem* személynévnek a következő képzett változatait tartalmazza: *Cemeh*, *Cemei*, *Cemete*, *Cemma*, *Chema*, *Chemata*, *Cheme*, *Chemeh*, *Chemen*, *Chemma*, *Chemos*, *Chemud*, *Chemza*.

Az 1211: *Chymothey* (*Chemothoy*) a *Thimoteus* görög személynév szlávós ejtését és írásmódját tükrözi (KNIEZSA: AECO. 1: 38).

2. A -ta/-te denominalis névszóképzővel kapcsolatosan SZILY KÁLMÁN, GOMBOCZ ZOLTÁN és JUHÁSZ JENŐ szerzőkre szokás hivatkozni. SZILY KÁLMÁN szerint mivel a *zsenge* ~ *zsonga* közszóból alakulhatott a *zsongáta* 'apró, zsenge korú gyermek' és a *bub*-ból a *bubita-bóbíta*, a *csepé*-ből a *csepőte-csepéte*, ezért „úgy látszik a régi nyelvben volt egy -ta, -te (kicsinyítő?) képzőnk, amely névszókból, alig változtatva a jelentésen, ismét névszókat alkotott” (MNY. 1918: 209—10). Nyilván GOMBOCZ ZOLTÁN tekintélye miatt hivatkoznak kiemelten arra a négy sorra, melyet ő, SZILYvel majdnem egyidőben, de mellékesen a -ta/-te denominalis képzőnek szentel, amikor a denominalis -ály/-ély (-ly) képző eredetét vizsgálta. „Alig jutna valakinek eszébe kétségbe vonni, hogy *gombota* ... 'gombóc' stb., a *gomb*, *csepőte* ... a *csepe*, *vakotás* ... 'foltos' a *vak* ... származéka, és mégis az -ota (-óta) denom. ... képző az »ismeretlen« képzők közé tartozik” (NyK. 1917—20: 20). Ennyi olvasható a két szerzőtől, vagyis a -ta/-te denominalis névszóképző eredetére még halvány utalás sincs, hiszen SZILY csak annyit mond, hogy „úgy látszik[,] a régi nyelvben volt” ilyen képző, GOMBOCZ pedig egyenesen „ismeretlen”-nek tekinti, és várja, hogy valaki majd csak feltárja eredetét.

A -ta/-te nomenképző eredetének történetéhez tartozik a GOMBOCZ által 1916-ban megalkotott Árpád-kori *Levente* személynévmagyarázat, melyet PAIS DEZSŐ 1921-ben úgy kívánt megtámogatni, hogy nem véve figyelembe MELICHnek a *Levente* személynév szláv eredetéről tett megállapítását (SzlJsz. 396), egy magyar -n + -t + -a/-e képzőbokrót vélt a névben találni (vö. FEHÉRTÓI KATALIN, Az Árpád-kori *Levente* és *Leue*, *Lewedi* személyneveink eredete: MNY. 1997: 426—41).

Kevésbé ismert MOÓR ELEMÉR recenziója O. LIEBHART „Die Orstnamen des Seklergebietes in Siebenbürgen” című (Balkan-Archiv III. [1929.]) művéről. MOÓR többek között kifogásolja a szerzőnek azt a feltevését, miszerint az *Ajta* és *Lövete* helynevekben egy magyar -ta, -éta képző lenne. MOÓR szerint ez tévedés, mert a magyar nyelvben nincsen olyan tő, amelyhez ez a képző járulhatna. Példákkal támasztotta alá az e típusba tartozó, -ta, -te végződésű helynevek idegen, főleg szláv eredetét: „*Berzete* < slav. PN. *Brzeta*, *Veléta* < slav. PN. *Veleta* (slav. *Veleti* bei Lipszky), *Deléte* < slav. PN. *Daleta* (slav. *Daletica* bei Lipszky) usw.” (ZONF. 5: 98). MOÓR ELEMÉR cikkére KNIEZSA ISTVÁN hivatkozik a „Keletmagyarország helynevei” c. művében, *Lövete* hn. alatt (MagyRom. 1: 295). *Ajta* helynév német eredetű személynévből alakult (vö. FNESz. Nagyajta).

Témánk szempontjából fontosnak és egyben jellemzőnek is tartom NÉMETH GYULA fejtegetéseit, aki GOMBOCZra, JAKUBOVICHra és PAISra, a névmagyarázatok ötletgazdáira hivatkozva a -ta/-te képzővel kapcsolatosan a következőket állította: „Az *Ogurda* végén látható -da magyar becézőképző, a -di képzőnek -a képzővel bővült alakja... ez van a *Várda* helynévben, mely a *vár* szóból van képezve. Ez, illetőleg ennek változata van a *Liünti*, *Levente* név *Leventa* változatában, az *Obbada* (ma *Abda*) helynévben, mely a török *oba* 'apa' szóból ered... *Tümürte* személynév... (tör. *timür* 'vas'); *Boyta* — *Voyta*

kun vezér ... (tör. *baj* 'gazdag, vezér')" (A honfoglaló magyarság kialakulása. Bp., 1930. 169—70.; az 1991-i 2. kiadásból az e sorokat tartalmazó fejezet kimaradt.).

Vegyük sorra a neveket: *Ogurda* téves olvasat a *Grod-Gordasz* hun fejedelem nevéből (vö. A magyarok elődeiről és a honfoglalásról. Szerk. GYÖRFFY GYÖRGY. Bp., 1975. 55). A *Várda* helynévben nincs *-da* képző, mert vagy a *Várad* + *-a* birtokos személyraggal alakult, vagy személynévi eredetű (vö. 1086: *Waradi* szn.: DHA. 1: 253 és l. FNESz.). A *Levente*, *Leventa* magyarázata téves (l. FEHÉRTÓI i. m.). Az *Abda* helynév sem török, hanem szláv eredetű (l. FNESz.). A *Boyta* ~ *Voyta* kun (kabar) vezér neve nem török, hanem a szláv *Vojta* személynév átvétele, az ómagyar szóeleji *v* > *β* helyettesítéssel (l. FNESz. *Vajta* hn.). BENKŐ szerint nem lehet a *Voyta* névben *-ta* képző, mert „a *-ta* képző a magyarban is nagyon szórványos és viszonylag kései; sem jövevényszavakban, sem tulajdonnevekben nem fordul elő” (Kelet és nyugat között. Tanulmányok Kristó Gyula tiszteletére. Szeged, 1995. 56).

PAIS DEZSŐ 1936-ban Anonymushoz írt jegyzeteiben a *Scumtey* = *Semte* vár nevében is felfedezni vélte a *-te* nomenképzőt, az alapszóban pedig a *szem* 'ország, szemecske' közzót (MNY. 1936: 124). De a *Sumpta* személynévnek aligha lehet köze a *szem* szóhoz (l. FNESz. *Sempte*).

Ezt követte az alapvető irodalomként nyilvántartott JUHÁSZ JENŐ-féle dolgozat „A magyar *-t* kicsinyítő képzőről” (MNY. 1936: 224—8). Ebben JUHÁSZ leszögezte, hogy a *-t* képző eredetét első ízben PAIS vizsgálta, ami termékenyítően hatott különösen GOMBOCZ munkásságára, aki „észrevette, hogy *-ta*, *-te* kicsinyítő képzőnk is van.” Majd kifejtette, hogy a *-t* (*-ti*) képző *-a/-e* képzővel megtoldva mint *-ta/-te* „életben maradt, sőt minél közelebb jutunk a mai korhoz, viszonylag annál sűrűbben találkozunk vele”. „A régibb nyelvben” c. alfejezetben idézte a *Tümürte*, *Boyta* ~ *Voyta* és *Scumtey* neveket. Az újkori közszavakra és népnyelvi adatokra példái: *pacsirta*, *gombota*, *tortáta*, *gazuta*, *csepéte*, *csomóta* stb. A III., *-éta*, *-ita*, *-ite* című fejezetben JUHÁSZ a „régibb nyelvből” személynévi adatot nem tudott idézni, csak közzóit és népnyelvit: *bokréta*, *bóbíta*, *gubíta*, *pocséta* stb.

BÁRCZI GÉZA a TihAl.-ben két sort szentelt a kérdésnek: az *-a/-e* denominalis nomenképző „előfordul számos képzőbokorban, így ... *-ta*, *-te*” (i. m. 142).

D. BARTHA KATALIN a *-ta/-te* nomenképző tárgyalása során a *Tümürte*, *Boyta* ~ *Voyta*, *Scumtey* tulajdonneveken kívül BERRÁR JOLÁN gyűjtéséből idézte az 1273: *Scemte* és 1293: *Zepte* női neveket és a XVI. századtól adatható köznyelvi és nyelvjárási *-ta/-te* végződésű közszavakat. Majd kifejtette, hogy e képzőnk az „ősmagyar kor elején még eleven, de valószínűleg elsősorban személynevek becéző alakjaiban volt használatos ... kódexeink nyelvében közszavakban nem találkozunk vele ... a *-ta*, *-te* képzőbokor elemei a kicsinyítő *-t* + kicsinyítő *-a*, *-e* (A magyar szóképzés története. Bp., 1958. 117).

3. A TNyt. felfogása némi előrelépést mutat a *-ta/-te* nomenképző eredetének kérdésében. A tévesen magyarázott *Boyta* ~ *Voyta*, *Scumtey* neveket elhagyták, NÉMETH GYULA nyomán már csak a *Tümürte* nevet, D. BARTHA után a *Scemte*, *Zepte* neveket idézik. Mivel ez a három kevésnek bizonyult, ezért kerestek még használhatónak vélt *-ta/-te* végű neveket. Így jött össze a *Helte*, *Buzte*, *Chemata*, *Scinta* nevekkel együtt hét példa az ómagyar *-ta/-te* denominalis nomenképző gyakoriságának bemutatására.

Mivel fontos és az előzményekhez képest újszerű megállapításuk, hogy a *-ta/-te* nomenképző idegen nevekben is előfordul (i. m. 253), ezért rendkívül sajnálni való, hogy figyelmen kívül hagyták MELICH JÁNOSnak éppen ezen észrevételükhöz szorosan kapcsolódó megállapításait és személynévi példáit. MELICH a „Szláv jövevényszavaink”

(Bp., I/2. 1905.) című művében a XI—XII. századi oklevelekből idézte az idegen eredetű személyneveinket. Ezek között a szláv eredetűeket, illetőleg ha a nevek maguk nem szláv eredetűek, de szláv képzésűek voltak, és képzett alakjukban kerültek át hozzánk. E nevek közül most csak az *-eta*, *-ta* végű szláv eredetű és szláv képzésű neveket idézem MELICHTől: pl. a *Beneta*, *Benata* a latin *Benedictus*-ból alakult, mert a „szláv nyelvekben ... az *-eta*... közönséges férfineveket alkotó képző, melynek délszláv alakja az *-eta*; s délszláv forrásokban a *Beneta* = Benedek csakugyan elő is fordul” (i. m. 99, 103, 159; vö. EtSz. 1: 357). További szláv *-ta* képzős nevek: 1086: *Belta* < *Beloslav*, *Belomir* (i. m. 102), 1086: *Boguta* (*Bogitta*) vö. cseh *Boguta*, *Bogutha*, lengyel *Boguta*, szerb-horv. *Bogeta*, *Boguta* (i. m. 105—6), +1135: *Gurgute* a „*Gergely* szlávossal alakja” (i. m. 112), 1131: *Talota*, *Taluta* (i. m. 128), 1113: „*Trebeta* (villa) vö. cseh *Třebata*, délszláv *Trebeta*” (i. m. 129).

Ide sorolható még néhány szláv eredetű személynév, melyeknek magyarázatában MELICH *-eta*, *-ta* képzős alakokat is idézett: 1055: *Petre*, délszláv *Petreta* (i. m. 122), ez a névalak lehet meg az 1269: *Petrethe* helynévben (vö. FNEsz. *Pötréte*), 1135: *Prezne*, cseh *Prizota* (i. m. 124), 1162, 1166, 1174: *Ruben* comes, horv. *Rubeta* (i. m. 126), 1181: *Hada*, 1211: *Hoda*, cseh-tót *Chod*, *Chodata* (i. m. 112), 1111: *Una*, cseh *Unata* (i. m. 129), 1086: *Vrbaz*, cseh *Vrbata* (i. m. 132).

KNIEZSA ISTVÁN 1935-ben (AECO. 1: 177) a Gömör megyei *Kornutfalva* helynév *Kornut* előtagját egy szláv **Krn* személynév szláv *-ut* (*-uta*) képzős alakjának tartotta, és hasonló képzésű személyneveket idézett különböző szláv nyelvekből: szerb *Bogut*, *Dragut*, *Milut*, cseh *Bohut*, *Bohuta*, lengyel *Balut*, *Boguta*, *Boruta*, *Bosuta*, *Ciechuta*, *Nieguta*, *Wojuta* stb. E lengyel nevek megtalálhatók TASZYCKI Ólengyel személynévszótárában is (1: 205, 225, 236, 364, 2: 42, 6: 185).

1965-ben KNIEZSA a szlovák *-t* képzővel alakult családnevek között a *Marceta* < *Marco*, *Mark*, *Mikita* < *Mikulas*, *Janeta*, *Janta* alakokat idézte (MSzlCsR. 81).

A régebbi szakirodalom ismeretében szükséges megvizsgálni, hogyan vélekedik a TNYt. az ómagyar *-ta/-te* denominális nomenképzőről. Az indítás meglehetősen bizonytalan, mert a *-ta/-te* képzőbokor alapelemének, a *-t*-nek eredetére a szerzőnek nincs egyértelműen biztos válasza, mivel egyszerű *-t* képzős személynevet nem lehet kimutatni. Az 1138: *Fiust*, *Ianust*, *Kakasti* stb. nevekben voltaképpen a *-d* képző zöngétlenedett az előtte álló *-s* hatására. Tehát úgy véli, hogy e származékokból vált ki a *-t*, de ennek nincs kapcsolata az ősi *-t* képzővel. Ehhez a (*-d*) > *-t*-hez kapcsolódott az *-a/-e* képző és alakult meg a *-ta/-te* képzőbokor (i. m. 209), melynek „működését csak tulajdonnévi használatú származékszavakkal példázhatjuk: DömAd.: *Helte* szn.; TÖ.: *Chemata* szn.; 1273 k.: *Scemte* szn. (ÁÚO. 9: 47)” (i. m. 244).

A „Tulajdonnevek képzése” c. alfejezetben a szerző megállapítja, hogy a képzőknek „elsődlegesen a közzavak tulajdonnevekké változtatása volt a szerepük”, és a képzett nevek alakszerkezete „hatást gyakorolt a korai ómagyar kortól nagy mennyiségben beáramló idegen eredetű nevekre is... A formánsok segítségével az idegen nevek belesimultak a magyar névrendszerbe” (i. m. 250). Az „ősmagyar korban” keletkezett *-ta/-te* képzőbokorról a továbbiakban ez olvasható: „ritkábban alkalmazott személynévképző lehetett, legalábbis a korai ómagyar kori nyelvemlékekben tükröződő állapot alapján erre gondolhatunk. Az ezzel a képzővel alakult személynevek nagyobb hányada ősi eredetű közzóból jött létre: DömAd.: *Helte*, *Tumurte*; 1228: *Scinta* (vö. *szín*) (ÓMolv. 80); [1237—1240]: *Buzte* (PRT. 1: 776); 1273 k.: *Scemte* (ÁÚO. 9: 47); 1293: *Zepte* (ÁÚO. 12: 543). A képzőbokor eleveisége talán már a korai ómagyar korban erősen csökkent, ez magyarázhatja, hogy idegen neveken csak elvétve dokumentálható. Adatainkban

a rövidült változatokhoz kapcsolódik: DömAd.: *Beneta, Widuta*; 1236: *Benete* (MonStrig. 1: 319). A *-ta/-te* a korai ómagyar kor után egyáltalán nem produktív.” (i. m. 252—3).

4. Kérdés, valóban ősi eredetű magyar közsavakból alakultak-e a TNyt.-ban idézett személynevek, és vajon ténylegesen e nevek alakszerkezete gyakorolt volna hatást a „korai ómagyar kortól nagy mennyiségben beáramló idegen eredetű nevekre is”?

A DömAd.: *Helte*, 1237—40: *Buzte* példánál a TNyt. nem közölte, mely magyar közsavakhoz lehetne kapcsolni e neveket. A DömAd.: *Helte* személynévben vagy a *Helias (Elias)* rövidült változatához (vö. 1211: *Hel*) kapcsolódott a *-te* képző, vagy az 1211: *Held* (> *Helt*) *-e* képzős alakja, vö. német *Heldt* < *Huldo* (BRECHENMACHER 1: 689). De lehet egyenesen a német *Helto* (vö. FÖRSTEMANN 740) átvétele is hangrendi kiegyenlítődéssel. Különben a DömAd.: *Helte* egyelőre egyszer előforduló, magában álló névalak, és ilyenből semmiféle nyelvészeti következtetést nem célszerű levonni. Itt jegyzem meg, hogy BERRÁR az 1221: *Hilta* (PRT. 1: 651) női nevet német eredetűnek tekinti, mely „eredetileg *Hild(t)*-előtagú nevek becézése” (MNYTK. 80. sz. 41).

Az 1237—40: *Buzte* személynévet a TNyt. talán a *bűz* közszó „magyar” *-te* kicsinyítő képzős alakjának vélte ’?bűdöske’ jelentéssel? A név a szláv *Bozete* egyik változata, vö. DömAd.: „Fonsol filius *Bozete*” (ÁKSz., vö. FNESz. *Buzita, Bosta*), és rokonságban áll a *Boz, Buz, Boza, Bozc, Bozuc, Bozur, Buze, Buzoch, Buztus* (ÁKSz.), 1284/1291: *Buza, Buzad* (HO. 4: 67, 78) nevekkel.

Vajon a DömAd. *Tumurte* neve miért minősül magyar közszoói eredetűnek? Hiszen az alapszó a török *tämür, tümür* ’vas’, ebből jött létre a törökségben általánosan ismert és gyakori *Temir ~ Timür* török tulajdonnév, és ez a török név került át a magyar nyelvbe, amint azt GOMBOCZ ZOLTÁN az „Árpád-kori török személyneveink” című művében kifejtette (MNYTK. 16. sz. 22). Feltétlenül fel kell hívni a figyelmet arra, hogy *Tomor* helyneveünknek legkorábbi alakja *Tumur* volt (vö. GYÖRFFY 1: 151, FNESz.) és volt 1211: *Tomor* személynévünk (ÁKSz.). Továbbá GOMBOCZ említett egy 1252-ben élt *Temer* nevű honti várjobbágyot (MonStrig. 1: 390), kinek nevét ugyancsak a *Tömörd, Tömör* stb. helynevekkel kapcsolta össze. Lehetséges azonban, hogy a honti várjobbágy *Temer* neve nem török, hanem szláv eredetű, mert a cseh *-(e)r* képzős családnevek között van *Temer (Tymr, Timr, Tomer* stb.) (BENEŠ 98) l. még 1229: *Themerche* szn. (CDES. 1: 255; GYÖRFFY 1: 475).

A *Scinta, Scemte, Zepte* neveket először BERRÁR JOLÁN sorolta a közszoói eredetű magyar *-ta/-te* képzős női nevek közé. Az 1171, 1210: *Scina* nevet a *szín* közszóból magyarázta, az 1228: *Scinta*, 1304: *Synta* neveket ugyancsak a *szín* közszó *-ta* kicsinyítő képzős alakjának fogta fel. A névadás indítékát azonban BERRÁR a feltételezett alapszó ’arc, alak, felület; külső, látszat’, ’color’ jelentései alapján nem tudta megállapítani, sőt BERRÁRnak feltűnt, hogy a névben nem következett be a hangrendi illeszkedés (i. m. 11). 1228-ban a Komárom megyei Udvardon lakó szolgák (*Prodit, Monchu, Chuda, Boscoy, Tvrda, Scesa, Morouth, Sibolth* stb.) között volt egy *Scintha* nevű is, aki nem feltétlenül a magyar *szín* szóból alakult néven szerepelt (GYÖRFFY 3: 461). Különben az Abaúj megyei *Szina (Scena, Scina)* helynév alapja egy szláv eredetű *Sena, Sina* személynév (l. FNESz.). A német nevek között is gyakori a *Sint, Sintha*, női névként *Sinda* (FÖRSTEMANN 1339—40).

Egyébként a *-ta, -te* végződésű Árpád-kori személynévek között több német eredetű ismerhető fel, pl. *Atha (Otto), Berta, Deta, Eta, Etha (Atta), Fata, Geta, Guta, Hanta, Harta, Hilta, Nata, Pata, Perta, Pota, Reta, Tota, Tata* (lehet szláv < *Tatomir*) stb. (vö.: BERRÁR i. m.; FNESz.; KNIEZSA: AECO. 146; FÖRSTEMANN; BRECHENMACHER; MARETIČ 106); névrövidítéssel létrejött (*d* >) *-t* végű + *-a/-e* képzős alak, pl.: *Ant*

+*-a*, *Mat* + *-a*, *Pet* + *-a*, *Rat* + *-a*, *Tet* + *-a*, *Vot* + *-a*, *Zot* + *-a* stb. (ÁKSz., ÁÚO. 11: 268), és ismeretlen eredetű, pl. *Fita*, *Fiteh*, *Hata*, *Hota*, *Mota* (ÁKSz.), 1181 k.: *Pita* (ChAHT. 82), 1293/: *Tyta* (HO. 8: 338), +1171/: *Tuta* (PRT. 8: 274), 1300 k.: *Zete* (UB. 2: 337) stb.

Az ismeretlen eredetűek között is lehet német vagy szláv eredetű, egy azonban kétségtelen: a szláv eredetű és szláv *-eta*, *-ta*, *-te* képzős személynevek sokkalta nagyobb számban fordulnak elő a XI—XIII. században, mint az egyéb *-ta*, *-te* végződésűek.

BERRÁR JOLÁN az 1273: *Scemte* női nevet a „testrésznevek” között idézte, mint a *szem* közszó *-te* összetett kicsinyítő képzős alakját, és utalt a vele összevethető *Stumtey* (= *Sempte*) helynévre, mely PAIS szerint ugyancsak a *szem* alapszó „*-tei*” [?] kicsinyítő képzős alakja, valamint az 1285: *Scimtou* névre, mely „*-töü* > *-tő* összetett kicsinyítő képzős” alak lenne (i. m. 16). Említettem, hogy a *Stumtey* helynév nem alakulhatott a *szem* közszóból, és *-tei*, *-töü* > *-tő* kicsinyítő képzőnk pedig nincs.

BERRÁR által a *szem* közszóval kapcsolatba hozott női neveket a XIII. században ancillák, alsóbb néprétegbe tartozók viselték. E helyen csak jelezni kívánom ellenvéleményemet bizonyos Árpád-kori személynévcsoportnak a magyar *szem* közszóból való magyarozatásával szemben. Nem tartom valószínűnek, hogy a főleg az alsóbb néposztályban kedvelt és igen gyakori *Sem*, *Scema*, *Scemdi*, *Scemed(us)*, *Scemel*, *Scemar*, *Scemer*, *Scemera*, *Scemet*, *Scemte*, *Scemscu*, *Scemus*, *Semchi*, *Semd*, *Semech*, *Semen*, *Semes*, *Semus*, *Semudi*, *Zem*, *Zemchi*, *Zemeyn*, *Zemente*, *Zemenus*, *Zemd*, *Zeme*, *Zemer*, *Zemse* stb. (vö. ÁKSz., Kovách-Index) férfi és női nevek mindegyike a magyar *szem* közszóból alakult volna. A kérdés részletes kifejtését és a hasonló vagy azonos alakú idegen eredetű személynevekkel való egyeztetését a későbbiekben kísérem meg (vö. FNESz. *Szemely*, *Szemenye*). Az 1293: *Zepte* női nevet BERRÁR a *szép* közszó *-te* képzős alakjának ítélte (i. m. 21). Nem tudni, mi okból a Kovách-Index *Zepe*-re javította: „rectius *Zepe*”. Tekintettel arra, hogy a bóknevnék minősített egyetlen *Zepte* név tulajdonosa Gellért olasz orvos unokája volt, édesanyja *Katha*, nagyanyja *Encheberch*, dédanyja *Ech* volt (vö. ÁÚO. 12: 343; GYÖRFFY 1: 309), nem lehet egyértelműen magyar közszói eredetűnek ítélni.

BERRÁR vizsgálataiból tudjuk, hogy pl. a *Margareta* (*Margita*, *Magita*, *Marguete*) a második leggyakoribb női nevünk a XII. századtól (i. m. 53). Továbbá, főleg a dominák idegen eredetű nevei: *Agatha*, *Agelista*, *Anita*, *Arentha*, *Bagatha*, *Bagitha*, *Beata*, *Benedicta*, *Chenta*, *Hilta*, *Echete*, *Isata*, *Johaleta*, *Katha*, *Martha*, *Mita*, *Nasta* ~ *Nesta* ~ *Neste*, *Parta*, *Perta*, *Reta*, *Tuta*, *Violenta* is hatást gyakorolhattak az úgynevezett eredeti nevek alakulására, képzésére. És BERRÁRnak is feltűnt, hogy a *-t*, *-it*, *-et*, *-ita* végződés az ismeretlen eredetű nevek között gyakori (i. m. 188).

5. Az eddigiekből talán kiderült, hogy a TNYt. személynévi példái nem győztek meg sem a nevek ősi magyar eredetéről, sem a *-ta/-te* nomenképző magyar eredetéről. A TNYt. szerint a *-ta/-te* képzőbokor „idegen neveken csak elvétele dokumentálható. Adatainkban a rövidült változatokhoz kapcsolódik: DömAd.: *Beneta*, *Widuta*; 1236: *Benete* (MonStrig. 1: 319)” (i. m. 253). Ha csak a MELICH által összeállított szláv eredetű és szláv képzésű *-ta*, *-te* végű neveket vennénk figyelembe (l. fent), máris megdőlné a TNYt. azon állítása, mely szerint „idegen neveken csak elvétele dokumentálható” a *-ta/-te* képző. A továbbiakban (a teljesség igénye nélkül) eddig összegyűjtött adatokkal kívánom bizonyítani az Árpád-kori idegen eredetű, képzett (becézett) alakjukban átvett és meghonosodott *-ta*, *-te* végződésű nevek gyakoriságát.

a) Szláv eredetű és képzésű személynevekből alakult ma is élő helynevek a FNESz.-ből: *Bagota*, *Bajta*, *Bakta*, *Bata*, *Bazita*, *Benta*, *Berente*, *Berete*, *Berzété*,

Béta, Bogáta, Borota, Bosta, (Nagy)bozinta, Bunyita, Bustya(háza), Buzita, Csajta, Csanta(falva), Csejte, Csarnóta, Császa, Csata, Cselőte, Csenyéta, Debréte, Dejte, Deléte, Deméte, Deréte, (Babos)döbréte, Döbrönte, Galánta, Gesztéte, Irota, Kajáta, Keresztéte, Kiéte, Kolta, Léta, Lövete, Malánta, Malomta, Melléte, Meréte, Milota, Nezséte, Pacsinta, Paloja, Pankota, Pelejte, Perbete, Pötréte, Reste, Sikota(puszta), Süvéte, Szalánta, Szalonta, Szeleta-barlang, Szováta, Terbéte, Tizsite, Tustya, Vajta, Veléte, Velejte, Visonta, Vista, Vita, Vorhota, Zajta, Zaláta, Zsujta.

b) Bizonyára kizárható a magyar közsökből való eredeztetés a következő tulajdonnév-csoportból: 1138/: *Babita, Bata*, 1237 k.: *Batha* (ÁKSz.), 1219/: *Beleta* (VR. 236), 1086: *Belta, Benata* (ChAHT. 25), 1138/: *Beneta, Benete* (ÁKSz.), 1222/: *Berenta*, 1221/: *Berente* (VR. 262, 277), 1221/: *Berta* (ÁKSz.), 1294: *Berzete* (HO. 6: 409), 1208/: *Beta* (UB. 1: 55), 1086: *Boguta* (ChAHT. 26), 1248: *Bohuta* (Sztp. 1: 270), 1219/: *Borathe*, 1211: *Borta*, 1211: *Bota*, 1138/: *Bozeta* (ÁKSz.), 1278: *Bozita* (Sztp. 2/2: 220), 1264: *Buditha* fia Buthk (Sztp. 1: 433), 1291: *Buhete* (UB. 2: 257), 1171: *Buhta* (ChAHT. 74), 1138/: *Buhte* (ÁKSz.), +1214: *Busta* (CDES. 1: 149), 1237 k.: *Buzte*, 1213/: *Casta*, 1237 k.: *Cecunte*, 1237 k.: *Cemete* (ÁKSz.), +1252/: *Chanta* (HO. 6: 72), +1092/: *Chazta* (DHA. 1: 282), 1273/: *Chekete*, 1208/: *Chelpete* (UB. 2: 32, 1: 53), 1211: *Chemata* (ÁKSz.), 1240/: *Chemethe* (HO. 6: 54—5), 1251/: *Chenta* (HOKl. 21), 1254: *Chernata* (CDES. 2: 319), 1293: *Cheta* (Sztp. 2/4: 125), 1267: *Chete* (UB. 1: 331), 1250: *Cheznata* (Sztp. 1: 283), +1092/: *Cholta* (DHA. 1: 283), 1284: *Chomotha* (HO. 7: 188), 1272: *Churnuta* (UB. 2: 31), 1293: *Churta* (HOKl. 136), +1252/: *Chutha* (HO. 6: 72), +1082/: *Chytha* (DHA. 1: 240), 1222/: *Costa* (ÁKSz.), 1258: *Cunta* (Sztp. 1: 370), 1226/: *Custa* (PRT. 1: 675), 1221/: *Cuta* (ÁKSz.), 1229: *Draguta* (UB. 1: 117), 1086: *Elenta* (ChAHT. 24), 1202—3: *Focate*, 1219/: *Felte* (ÁKSz.), 1297: *Ganata* (HO. 7: 264), 1213/: *Genta* (VR. 167), 1156: *Gerdata* (ChAHT. 62), 1211: *Gerete* (ÁKSz.), 1198: *Geta* (ÓMOLv. 63), +1135: *Gurgute* (PRT. 8: 273), 1215/: *Guta* (ÁKSz.), 1256: *Holata* (Sztp. 1: 348), 1138/: *Hualata, Hurnete* (ÁKSz.), 1232: *Jonata* (GYÖRFFY 4: 664), +1274/: *Kechete* (Sztp. 2/2—3: 80), 1086: *Keleta* (ChAHT. 24), 1237: *Kelta* (ÓMOLv. 90), 1086: *Keta* (ChAHT. 26), 1221/: *Koeta* (ÁKSz.), 1288/: *Kolta* (UB. 2: 214), 1202—3: *Leta*, 1217/: *Lete* (ÁKSz.), 1199: *Leurenta* (HO. 5: 2), 1279—90: *Leunte* (TörtTár. 1896: 506, vö. MNy. 1997: 430), 1285 k.: *Luenta, Leventa* (SRH. 1: 173, 177), 1166—68: *Lilata* (ChAHT. 71), 1118/: *Lipita* (DHA. 1: 405), 1219/: *Lusutha* (ÁKSz.), 1238: *Lusta* (PRT. 1: 759), 1221/: *Manta*, 1229/: *Matha* (ÁKSz.), 1273: *Menite* (HOKl. 68), 1090—93: *Mesta* (DHA. 1: 277), 1255: *Miceta* (HO. 6: 84), 1254: *Mycuta* (Sztp. 1: 319), 1138/: *Milata* (ÁKSz.), 1291: *Mylezte* (Sztp. 2/4: 48), 1181: *Milota* (Sztp. 1: 43), 1245/: *Hysthye* f. *Mylostá* (CDES. 2: 141), 1156: *Molenta*, 1113: *Molunta* (ChAHT. 62, 40), 1219: *Moiota* (VR. 225), 1288: *Edus et Moys filios Moytha* (GYÖRFFY 1: 64—5), 1221: *Morgota* (UB. 1: 87), 1212: *Muchuta* (HO. 6: 10), 1254/: *Nata* (HO. 6: 79), 1213/: *Natztha*, 1220/: *Nozta* (VR. 166, 251), 1211: *Nemthe*, 1214/: *Nusata* (ÁKSz.), 1171: *Obrata* (ChAHT. 74), 1252: *Palatha* (Sztp. 1: 303), 1138/: *Pentha*, 1213/: *Perta* (ÁKSz.), 1086: *Pesceta* (ChAHT. 25), 1269: *Petretthe* (Sztp. 1: 499), 1193 k.: *Pochinta* (ChAHT. 91), 1105—10/: *Poneta* (DHA. 1: 381), 1219: *Ponkata* (VR. 230), 1213: *Ponota*, 1222/: *Poteta* (ÁKSz.), 1198: *Puruete* (UB. 1: 33), 1211: *Radista* (ÁKSz.), 1220 k.: *Radusta* (HO. 8: 17), +1135/: *Reguta* (PRT. 8: 273), 1240: *Rocta* (Sztp. 1: 209), 1215/: *Salta* (ÁKSz.), 1295/: *Scemete* (HOKl. 146), 1237 k.: *Scemte* (ÁKSz.), +1082/: *Scerente*, +1061/: *Scielte* (DHA. 1: 239, 168), 1150: *Sculwata* (ChAHT. 55), 1263: *Seltha*, 1270: *Senete* (HO. 6: 117, 168), 1138/: *Seznete, Silte* (ÁKSz.), 1265: *Syltha* (HO. 6: 133), 1215/: *Somota* (ÁKSz.), 1219/: *Sucta* (VR. 234), 1138/: *Suente* (ÁKSz.), +1135/: *Suete* (PRT. 8: 273), 1214/: *Sumpta* (ÁKSz.), 1131:

Taluta (ChAHT. 44), 1244/: *Themente* (Sztp. 1: 232), 1113: *Trebeta* (ChAHT. 39), 1138/: *Tumurte*, 1219/: *Tynta* (ÁKSz.), +1015/: *Velente* (DHA. 1: 74), 1211: *Vete*, 1219/: *Vetha*, 1222/: *Vhuta*, 1220/: *Visata* (ÁKSz.), 1290 e.: *Visete*, 1211: *Waletha* (HERVAY 182), 1224: *Welcheta*, 1256: *Welchete*, 1244: *Wlcheta* (Sztp. 2/2—3: 419, 1: 133, 345, 234), 1224: *Wlchuta* (HO. 6: 17), 1138/: *Werete*, *Widuta* (ÁKSz.), 1259 k.: *Wirteta* (HO. 6: 92), 1272: *Woytha* (UB. 2: 14), 1212: *Zalata* (HO. 6: 10), 1212/: *Zamata* (HO. 8: 14), 1296: *Zelusta* (UB. 2: 303), 1211: *Zemente* (ÁKSz.), 1211: *Zerente* (UB. 1: 61), 1219/: *Zobotha* (ÁKSz.), 1208: *Zolounta*, 1272/: *Zulate*, 1273: *Zulete* (UB. 1: 38, 2: 25, 33) stb.

Egy-egy névalakot különböző időpontokban több személy is viselt, így az adatok többszöröse ismert.

6. Ha a b) csoportban felsorolt neveket összevetjük a MELICHTől idézett szláv eredetű és/vagy szláv *-ęta*, *-eta* képzős Árpád-kori nevekkel, valamint a helynevek (földrajzi nevek) alapjául szolgáló (*-ta*, *-te* végű) szláv eredetű és képzésű személynevekkel, akkor a nevek többségében azonosságot állapíthatunk meg. Ebből következik, hogy ez a jelentős számú jövevénynév nem az „ősi magyar” *-ta/-te* képzővel jött létre, hanem átvételükkor végződésüket már hozták magukkal, azaz ha a nevek biztosan szláv eredetűek, akkor a szláv *-ęta*, *-eta*, *-ta* képzős személynévalakok kerültek be Árpád-kori névállományunkba.

A TNYt. egyik megállapítása: a jövevénynévek a magyar „formánsok segítségével ... belesimultak a magyar névrendszerbe” (i. m. 250), emlékeztet a NÉMETH GYULA és PAIS DEZSŐ között lezajlott és nyilvánosságot kapott nyelvészeti vitára. NÉMETH az Anonymus-i kun vezérek törökből magyarázott nevein magyar hang- és alaktani hatást vélt felfedezni, azaz e nevek jó részét vegyes török—magyar nyelvi alakulatnak gondolta, ami szerinte a kabarok elmagyarosodását mutatta (i. m. 240). BENKŐ LORÁND szerint mindez „morfológiai alapállásból adódott, abból, hogy [NÉMETH] török tőetimonokon magyar képzőket vélt felfedezni.” BENKŐ a következőképpen ítélte meg NÉMETH eljárását:

„Már PAIS DEZSŐ éles ellenvetést tett NÉMETH effajta névfejtési módszerével szemben, ironikusan mezőgazdasági jellegű »hibridizálásnak« nevezve ezt az eljárásmodot. Itt valóban a névtudomány egyik alapvető módszerbeli elvéről van szó. Nevek, így személynevek is természetesen összetevődhetnek az etimont tekintve két különböző nyelvi eredetű elemből, például más nyelvi eredetű tőből és ismét más nyelvi eredetű képzőből (erre a közszavakban is tömeges példa van). De egy alapfeltétellel: az ilyen képződménynek azonos nyelvi szerkezetben, egyazon nyelv működési szintjén kell létrejönnie. Vagy úgy, hogy az alpnév (a tő) bekerül egy másik nyelvbe, s ott élve e nyelv valamely névképzőjét magára veszi (ez esetben a magyarázatban az alapnevet illik kimutatni a kérdéses nyelvből is). Vagy úgy, hogy a képzőt jövevényként átveszi a másik nyelv, s ott hozzákapcsolódik e nyelv valamely alapnévéhez (ez esetben az átvevő nyelvből a jövevényképzőt más neveken is illik kimutatni).” (Kelet és nyugat között. Történeti tanulmányok Kristó Gyula tiszteletére. Szerk. KOSZTA LÁSZLÓ. Szeged, 1995. 48).

MELICH JÁNOS, valamint a FNESz. névmagyarázatai és az idézett tulajdonnévi példák bizonyítják, hogy az idegen (szláv) nevek jövevényként készen, képzett alakban kerültek át nyelvünkbe és gazdagították névállományunkat.

Mivel a biztosan magyar közszói eredetű nevekben nem találtam *-ta/-te* képzőt, viszont a *-ta/-te* végződésű nevekben a *-ta/-te* képző világosan a szláv eredetű és szláv képzésű nevekben mutatható ki, és ez utóbbiak gyakorisága és száma messze meghaladja a német vagy egyéb idegen eredetű *-ta/-te* végű nevekét, ezért úgy látom, hogy a korábbi

szakirodalom az idegen nevek -ta/-te végződését, főleg azonban a nagyszámú szláv eredetű és szláv képzésű nevek -ta/-te képzőjét vélte magyar denominalis nomenképzőnek.

Túlzás nélkül állítható, hogy a honfoglalás idején itt élt szláv etnikumú, majd egyéb bevándorolt idegen ajkú lakosságnak és leszármazottainak névhasználata erősen hatott az Árpád-kor névadási szokásaira. Az egyházi eredetű személynevek elterjedésével a szláv eredetű és szláv képzésű nevek gyakorisága csökkent, és névadásunk módjára is mérséklődött befolyása. De XI—XIII. századi meghatározó jelenlétüket a bemutatott nevek sokasága és a mai napig fennmaradt puszta személynévből alakult nagyszámú helynév és földrajzi név igazolja.

Tehát amikor D. BARTHA (i. m. 217) és a TNyt. egyaránt kiemeli, hogy a -ta/-te nomenképző az ómagyar kor elején elsősorban személynevek becézőjében volt eleven, a TNyt. szerint a -ta/-te képző a „korai ómagyar kor után egyáltalán nem produktív” (i. m. 253), akkor mind D. BARTHA, mind a TNyt. szerzőjének megállapítása helytálló, csak nem a magyar -ta/-te nomenképzőre, hanem szláv eredetű és szláv -ta, -ęta, -eta képzős személynevekre vonatkozóan.

SIMONYI ZSIGMOND jó száz évvel ezelőtt kijelentette, hogy becéző keresztnéveink között „igen sok idegen, kivált szláv eredetű van, velük együtt bizonyos képzők is meghonosultak s ezek az idegen eredetű képzésmódok néha átterjedtek a köznevekre is” (TMNy. 542). Egyetértve SIMONYIVAL — és a már eddig összegyűjtött nevek ismeretében — úgy látom, hogy a számos XI—XIII. századi szláv -ta/-te képzős jövevénynév elég alapot szolgáltatott ahhoz, hogy a magyar nyelvérzék elvonja e személynevek -ta/-te képzőjét és a későbbiekben magyar képzőnek érezze és közszavakhoz kapcsolja, amint azt a szláv eredetű (*udvar* >) *udvarnok* -nok képzőjével tette és alkotott újabb magyar közszavakat: *álnok*, *fegyvernek*, és bizonyára a *pohárnok* (vö. D. BARTHA i. m. 133).

Noha meggyőződésem, az Árpád-kori szláv eredetű, szláv -ta/-te képzős személynevek és főleg a XVI. századtól adatolható -ta/-te nomenképzős közszavak között képzőjüket tekintve valós kapcsolat tételezhető fel, a *bóbita*, *babota*, *bokréta*, *csepőte*, *gombóta*, *pacsirta* stb. eredetét egyenként kell megvizsgálni.

FEHÉRTÓI KATALIN